

НАУЧНИ СЪОБЩЕНИЯ

Боряна Христова

Българската книжнина и литература през XV век

Петнадесетото столетие е тежък период за българската книжнина, тъй като в края на предходния век са прекъснати пътищата за нейното естествено развитие. Това е една преходна епоха в нашата културна история, когато едни структури се разрушават, за да се заменят с нови, когато настъпва истинско прероение в духовния и книжовния живот по българските земи. Независимо от факта, че книжнината остава здраво свързана с традициите на предходния разцвет и главно на паметниците от Търновската книжовна школа, наблюдават се и някои нови характеристики, които определят самостоятелния облик на XV в. Преди всичко българските книжовници от XV в. виждат своята основна роля във възстановяването на континуитета със средновековната ни книжнина. Ето защо най-важната характеристика на българската книжнина и литература от XV в. е способността ѝ за „вътрешно самосъхранение“, което от своя страна при липсата на самостоятелна българска държава спомога за създаването на т. нар. държава на духа¹. Тя проявява един „прогресивен консерватизъм“, изявен в стремежа да се запази постигнатото от предходното столетие. Освен това въпреки промените се социокултурни условия, българската литература от XV в. не прекъсва развитието си, не се обезличава и не остава затворена система².

Устойчивостта и жизнеността на културните традиции през целия период на османското владичество се проявяват в създаването на водещи центрове, които, макар и неофициално, поемат ролята на литературен диктат и контрол върху книжовните процеси и които съсредоточават развитието на книжовната продукция. Тези центрове управляват и такива категории като „литературна характеристика на епохата“ и „литературни вкусове на епохата“. След удара върху административния, политическия и духовния център на Втората българска държава — Търново — книжовният живот се измества към периферията на страната и за XV в. водещо средище е Рилският манастир. В него се съсредоточават основната книжовна и литературна дейност по българските земи за тази епоха. Той осъществява и духовното общение с останалите големи книжовни центрове на Балканите и Атон, около него гравитират и едни от най-големите книжовници на епохата като Владислав Граматик и Димитър Кантакузин и тук намират нова реали-

¹ Л и х а ч е в, Д. С. Передовая линия обороны болгарского государства духа. — Старобългаристика, 1981, № 4, 21—27.

² Д и н е к о в, П. Българската култура през XV—XVII век. — В: Литература и култура. С., 1982, с. 254.

зация тенденциите за духовно и културно обединение в балкански мащаби, заложени в развитието на културата през XIV в. — едно движение, в което България заема основно място. По отношение на литературното развитие Рилският манастир през XV в. извършва на българска почва онова, което извършват емигрантите в Сърбия, Румъния и Русия наследници на Търновската книжовна школа. Същевременно паралелно с обемната дейност на Рилското средище се изявяват и други, по-малки книжовни центрове в някои градове и селища пак в периферията на страната. Така например като все още запазено книжовно средище се проявява Видин, където особено през първата половина на столетието продължават да се изписват и богато да се украсяват библейски и богослужебни книги. Ръкописи се създават и в манастирите около София, каквито са Кремиковският и Драгалевският манастир, възникват и в Търново — естествено немислимо е да се предположи, че изведнъж всякаква книжовна практика в Търновския регион се прекратява. Познати ни са и имената на редица книжовници от това столетие, които свидетелствуват за непрекъснатите книжовни традиции, за изграждането на нови дейци на интелектуалния труд и в епохата на робство и отчуждение — такива са рилските книжовници монах Мардарий, монах Давид и монах Спиридон³, софийските книжовници дяк Вук и поп Никола, инок Евгений от Килифаревския манастир, дяк Драйко от Видин, дяк Димитър от Охрид⁴ и много други анонимни кописти, които допринасят за съхраняването и разпространяването на българската книжнина.

Книжовната дейност през XV в. протича в три основни аспекта — събиране и съхраняване на търновските паметници, особено на новите търновски преводи; преписваческа и разпространителска дейност; усвояване на преводите от XV в. и разпространяването им; оригинално литературно творчество и утвърждаване на култа към славянските балкански светци.

Грижата за събирането и опазването на търновските паметници от XIV в. става първостепенна за книжовниците от XV в., тъй като в този акт те виждат съхраняването на народностната памет и славянското самосъзнание. Носители на едно високо ниво на културата, търновските ръкописи се превръщат и в извор за ламочувствие на следващите поколения български писатели. Ето защо монасите от Рилския манастир особено старателно събират разпръснатото търновско наследство и в резултат на техните усилия днес в библиотеката на обителта се пазят твърде голям брой търновски книги от втората половина на XIV в.⁵ Голям брой подобни ръкописи се запазват и в библиотеката на българския Светогорски манастир

³ За тези рилски книжовници вж. у: К и с е л к о в, В. Рилският книжовник Мардарий. — Училищен преглед, 38, 1939, 1009—1026; А н г е л о в, Б. Неизвестни ръкописи на Мардарий Рилски. — Изв. Инст. бълг. лит., 21, 1972, 43—65; С ъ щ и я т. Неизвестни ръкописи на Мардарий Рилски. — Старобълг. лит., 6, 1980, 50—53; Р а й к о в, Б. Панегирикът на Мардарий Рилски от 1483 г. — Старобълг. лит., 18, 1985, 143—149; Х р и с т о в а, Б. Рилският книжовник монах Спиридон. — Старобълг. лит., 3, 1978, 113—121.

⁴ Вж. данните за тези книжовници у: Х р и с т о в а, Б., Д. К а р а д ж о в а и Е. У з у н о в а. Приписки от българските ръкописи X—XVIII век. С., 1990.

⁵ Вж. данни у: Р а й к о в, Б. Книжовни връзки между Търново и Рилския манастир през Средновековието. — Старобълг. лит., 15, 1984, с. 3.

Зограф, където също продължават традицията на Търновската книжовна школа. По този начин до нас днес са достигнали много от най-важните преписи на редица съчинения, както и новите преводи на школата и най-важното — концепцията на търновските книжовници за редица основни жанрове на епохата.

Преписваческата и разпространителската дейност, които осигуряват наличието на така необходимите при чуждото иго книги на роден език, остават основни за книжовниците от XV в. В резултат на активната работа на тези книжовници и през петнадесетото столетие се създава богата книжовна продукция, която се развива в няколко посоки. На първо място прави впечатление голямото количество на богослужебните книги — приблизително 52% от общото количество на запазените до днес паметници, и това е съвсем естествено, като се имат предвид изискванията на епохата и необходимостта от книги за ежедневната богослужебна практика в редица по-големи и по-малки селища и особено в манастирите. Тук най-голям е броят на минеите, служебни и празнични, които се отличават с богатия си състав и най-вече с наличието на голям славянски материал. Службите в тях са обширни и подробни, често пъти съчетани от по няколко химнографски творби. Най-често срещаните служби са Търновската служба на Петка Търновска за 14. X. и Рилските служби на Иван Рилски за 18. VIII. и 19. X. Тук могат да се посочат Скопският миней от 1451 г. (писан по всяка вероятност в Рилския манастир), Празничен миней от 1435 г., Миней на монах Давид от 1487 г. и мн. др. Особено интересен е един празничен миней от началото на XV в. с търновски произход, който съдържа служби на Петка Търновска, Иван Рилски и Кирил Философ, както и единственият запазен до днес препис от житието на търновския патриарх Йоаким⁶. В рилски миней за месец октомври от 80-те години на столетието пък се съхранява един извънредно ценен препис от служба на Петка Търновска⁷. Този препис е съчетание от три химнографски творби — от най-стария гръцки текст, Търновската служба на светицата и една по-късно възникнала служба, която има сръбски произход и в чието съставяне основно участие по всяка вероятност взема Григорий Цамблак⁸. Петка Търновска е в истинския смисъл на думата балканска светица и тази нейна служба е ярко доказателство за факта, че през вековете на османското владичество един от основните подтици за литературна дейност, схващана като изява на народността, е обединяването около основните култови личности, свързани с православните народи, които играят ролята на идеала, на примера, на закрилата от иноверския потисник. В редица други минеи намираме преписи от службите и житията на Петка Търновска, Иван Рилски, Кирил Философ, Йоаким Осоговски, а също и на Симеон Сръбски и Сава Сръбски. Други богослужебни книги от това столетие са октоисите (общо 8 запазени до днес), трюдите (6), служебници и требници (10) и др.

⁶ Снегаров, Ив. Неиздадени старобългарски жития. — Год. ДА, 3 (29), 1953—1954, 151—168.

⁷ Кожухаров, Ст. Търновската книжовна школа и развитието на химничната поезия в старата българска литература. — В: Търновска книжовна школа. I. С., 1974, с. 299.

От библейските книги най-често преписвани са евангелията, като и през XV в. те запазват характера си на най-официална и представителна книжнина; те са обикновено богато украсени и изписани с тържествено уставно писмо⁸. Запазени са и 6 псалтира от тази епоха, като особено нужни и популярни са били Тълковните псалтири и Псалтирите с последования, които следват без изменения търновски прототипи. Така например Тълковният псалтир на монах Спиридон от края на столетието (НМРМ № 1/3) съдържа текста на псалтира със съответните тълкувания на Исихий Ерусалимски, тълкуване на „Символа на вярата“ и тълкуване на популярната молитва „Отче наш“ от Йоан Златоуст, като всички тези текстове съвпадат напълно с тези от известния Иван-Александров Песнивец от 1337 г. БАН № 2). Към източнобългарски изводи възхождат и апостолите, преписвани и разпространявани през XV в.¹⁰

Значителен дял от книжовната продукция на XV в. се пада и на проложната и патристичната литература. Особено много през това столетие се разпространяват стишните пролози, които по традиция, оставена от XIV в., продължават да се попълват с български материал. С оглед по-голямата концентрация на този материал се съставят все по-често пролози, които обемат в един кодекс празниците за цялата година, като за всеки ден обикновено се поместват по няколко четива. От патеричните най-често срещани са сводните и римските сборници. Като пример за патеричната книжнина, разпространявана благодарение дейността на Рилското книжовно средище, може да се посочи Сводният патерик от 80-те години на столетието (НМРМ № 3/3), който сочи явна връзка с редица патерични сборници от XIV в. и е близък по състав до т. нар. Зографски своден патерик¹¹. Същевременно обаче той е обогатен и с други творби — части от житието и „Диалозите“ на Григорий Двоеслов, където е включен специално епизодът с отрочето, проговорило на различни езици, в това число и на български (добавен от ръката на Владислав Граматик); части от житието на Йоан Милостиви, Пелагия Блудница, Филимон Отшелник и Пахомий Велики. След тези творби са поместени и отделни творби от Азбучния патерик, добавени също по изводи от XIV в. Изобщо сборникът се състои изцяло от разкази, които могат да се поставят между най-интересните представители на жанра¹², той е доказателство за компилативната дейност на рилските книжовници и характеризира определени вкусове в това отношение, тъй като очевидно изборът на творбите не е случаен. Като пример пък за проложен сборник може да се посочи Рилският пролог на монах Спиридон от XV—XVI в., в който са отбелязани с четива паметните дни на Петка Търновска, Иларион Мъгленски,

⁸ Кожухаров, Ст., Цит. съч., с. 290.

⁹ Като пример за напресолни евангелия от XV в. могат да се посочат Видинското евангелие от 1407 г. (ЦИАМ № 214), Витошкото евангелие на поп Никола от 1469 г. (Хилендар № 25), Кремиковското евангелие на дяк Вук от 1497 г. (ЦИАМ № 374) и др.

¹⁰ Вж. напр. Апостол от 1420 г. (НБКМ № 92), Бдински апостол от 1428 г. (Загреб, ЮАЗУ, III в 16), Апостол от края на XV в. (НБКМ № 505) и др.

¹¹ Николова, Св. Патеричните разкази в българската средновековна литература. С., 1980, с. 63.

¹² Николова, Св. Цит. съч., с. 384.

Михаил Воин и три синаксара за Иван Рилски — за трите негови празника. От друга страна обаче, трябва да се подчертае, че като изключим пролозите и патерниците, друга чисто монашеска по своя характер литература (от рода на лествиците, Паренесиса на Ефрем Сирийски, „За любовта“ на Максим Исповедник и др.) не се преписва и разпространява през XV в. Като изключим един препис от Тактикона на Никон Черногорец (предполагаем автограф на Владислав Граматик, съхраняван днес в библиотеката на манастира „Св. Павел“ на Атон) от 70-те години на XV в., няма създадени през това столетие сборници от подобни по своята философска и теософска насоченост творби, което вече действително говори за нови естетически вкусове и за ориентация в културния ни живот, която избягва строго аскетичските настроения и исихастските догми.

Водещ дял в рилската книжнина от XV в. са сборниците с устойчив състав — един жанр от средновековната книжнина, който се включва към основната характеристика на зрелия период от дейността на школата на Евтимий Търновски. Тези сборници са типични за XV столетие, но в по-късните векове от османското владичество са вече рядкост. Тук могат да се цитират панегирикът на дяк Андрей от 1425 г., Загребският сборник на Владислав Граматик от 1469 г., Рилският панегирик на Владислав Граматик от 1479 г., Панегирикът на монах Мардарий от 1483 г., Панегирикът на монах Мардарий и монах Пахомий от 1509 г. и др.¹³ Това са т. нар. житийно-панегирични сборници с устойчив състав, чието структурно ядро възниква през последната четвърт на XIV в.¹⁴ Тъй като в тях са събрани множество панегирични, хомилитични и агиографски творби на изтъкнати византийски писатели, както и голяма част от творбите на Патриарх Евтимий, то те се оказват един изключително ценен литературен материал за българските книжовници от епохата на османското владичество, които рядко са имали възможност да разполагат с богати източници, събрани на едно място. Рилските книжовници обаче не само прелистват подобни сборници, а и по възможност обогатяват състава им с нови творби, като добавките им са в посока на агиографските творби, а, както показва прегледът на тези сборници, по-консервативно е ядрото на панегиричния състав. Специално тук трябва да се отбележи и включването на творбата на Григорий Цамблак за Петка Търновска и пренасянето на мощите ѝ в Сърбия в Панегирика на монах Мардарий Рилски. Тази добавка е направена от ръката на Владислав Граматик и е единственият познат засега български препис на тази ценна Цамблакова творба. Всъщност определено може да се каже, че книжовниците от XVI в. нататък не познават и не разпространяват Цамблак, в по-късните векове на робството връзката с този голям български писател се загубва. Все пак основното, което трябва да се изтъкне, е това, че през XV в. основните усилия на книжовниците са насочени не към концептуалното осмисляне на структурата на тези сборници, а към запазването и разпространението на подготвения вече материал.

¹³ За тези сборници вж. обстойно у: Иванова, Кл. Структурнотипологична характеристика на четиминейните сборници в южнославянската и руската литература (XIV—XVII в.). — Славянска филология, 16, 1978, 66—77.

¹⁴ Иванова, Кл. Агиографско-хомилитичните сборници с устойчив състав в южнославянските литератури. — Cyrillomethodianuma, 5, 1981, 11—19.

Друг тип сборници с устойчив състав са сборниците от слова по постния и цветния триоден цикъл, които също така възхождат към прототипи от XIV столетие. Вече на рилска почва е съставен един сборник от слова и жития, изписан от ръката на Владислав Граматик през 80-те години на века (НМРМ № 2/23)¹⁵. Съставът на този сборник също е подчинен на определена концепция — той включва слова и обширни жития от метафрастовски тип за отците на църквата и най-известните църковни писатели — словото за Василий Велики (приписвано на Амфилохий Иконийски), житията на Григорий Акрагантийски, Йоан Александрийски, Йоан Златоуст, Йоан Дамаскин, Григорий Омиритски (заедно с пренията му с евреина Ерван) и др. Това вече е доказателство за една друга линия в културния и книжовния ни живот от XV в. — стремежа към промяна и обогатяване на жанрово-тематичната структура на българската книжнина. Така, образно казано, своеобразна „мода“ в нашата книжнина през XV в. са тълкуванията на новозаветни и особено на старозаветни библейски текстове. Например Шестодневът на монах Мардарий от 1480 г. съдържа 67 беседи-тълкувания на Йоан Златоуст върху книгата „Битие“. Преписът е направен по превода, изготвен през 1451 г. на Света гора по поръка на сръбския патриарх Никодим¹⁶. В самия край на XV в. монах Спиридон и анонимен рилски книжовник преписват Тълкуванията на Теодорит Кирски (и други автори) върху „Песен на песните“ (НМРМ 2/20). Според известните засега данни първата глава от това съчинение е преведена на славянски за първи път от известния български книжовник и писател Константин Костенечки¹⁷. По същото време е направен и прелистът на тълкуванията върху библейската книга „Йов“, който в редакционно отношение показва голяма близост с един сръбски превод на тълкуванията, направен през 1412 г. в манастира Хилендар от монах Гаврил (НМРМ 1/4).

Всичко това е илюстрация и на една друга тенденция на нашето културно развитие от XV в. — стремежа към по-голямо единение в балкански мащаб. Българските книжовници бързо издирват и популяризират новите сръбски преводи от XV в., а в Рилското книжовно средище се възприема ресавският правопис, който по-късно довежда до голяма степен до една ортографска унификация на южнославянската писменост. Трябва да се изтъкне и това, че през този период големите книжовници като Владислав Граматик, Димитър Кантакузин и др. са книжовници с вече изградено балканско съзнание и в това те виждат своята роля за обличението на балканските народи и обединението им в един критичен за тях исторически момент.

¹⁵ Зафиров, М. Един неизвестен ръкопис на Владислав Граматик. — Старобълг. лит., 6, 1980, 92—98.

¹⁶ Христова, Б. Два ръкописни шестоднева от библиотеката на Рилския манастир. — Език и литература, 37, 1982, № 2, 57—65.

¹⁷ Вж. у Трифонов, Т. Тумачене Песме над песмама од Теодорита Кирског у преводу Константина Философа. — Сборник за славистику, 2, Нови сад, 1971, 85—105. За превода вж. и у: Куев, К. и Г. Петков. Събрани съчинения на Константин Костенечки. С., 1986, 527—545, но тук е разгледана само първата глава на съчинението, тъй като авторите не са знаели за съществуването на пълния рилски прелист от превода.

Апокрифната литература, която се радва на голяма популярност през периода XVI—XVIII в., не е много разпространена през XV в. В самия край на столетието обаче възникват няколко сборника с подобна насоченост и тяхната поява е вече индикация за новите тенденции, които ще следват — от апокрифните слова за Исус и Богородица до сборниците с апокалитичен характер, предвещаващи края на света и тежките наказания в отвъдното, които избухват през XVIII в. Тук като пример могат да се посочат Тиквешкият сборник (НБКМ № 677), в който са поместени статии от Физиолога, части от Разумника и апокрифни слова; Велешкият сборник (НБКМ № 667), включващ „Ходене на Богородица по мъките“ и др.

Петнадесетото столетие независимо от рязко изменените социокултурни условия не остава само в рамките на преписването, разпространението и събирането на ръкописни книги. То обогатява нашата литература и с нови оригинални произведения в областта на химнографията и агиографията. Основният акцент на тази оригинална литературна дейност е култът към Иван Рилски — едно от най-дълготрайните явления в българската духовна и културна история. В съчиненията, които са посветени на Рилския светец, личи неизменната способност на българската литература да съчетава в себе си национално и общочовешко¹⁸. Името на Иван Рилски и авторитетът на неговия манастир са един от националните ни символи с многовековна трайност и значение за литературния живот. Ето защо възвръщането на мощите на Рилския светец от Търново в обителта през 1469 г. дава нов силен подтик за оживена и плодотворна литературна дейност. Във връзка с това важно за манастира, а и за цялата страна събитие — процесията с мощите — демонстрация на българския християнски дух — през втората половина на XV в. разпространение получават именно разказите за пренасянния на мощи — т. нар. *translatio*, които имат своя литературна специфика. Тук акцентът пада върху „живота след смъртта“, върху чудесата, извършвани при различни странствувания на мощите, в центъра е сакралното тайнство на раклата, а оттам се извежда и закрилящата, амулетна функция на тленните останки на светеца.

Безспорно най-значимите творби, посветени на Рилския светец през XV в., са Житието с кратка похвала от Димитър Кантакузин и т. нар. Рилска повест на Владислав Граматик, подготвена като органично допълнение към житието на светеца от Патриарх Евтимий. В тези творби наред с другите им художествени достойнства се прави опит за преосмисляне на чуждото нашествие с оглед съдбата на балканските християнски народи, търси се отговор в липсата на единство между тези народи. Произведенията на Владислав Граматик и Димитър Кантакузин стават база и за възникването на нови съчинения, посветени на Иван Рилски. Така през последната четвърт на XV в. в Рилския манастир се създава едностишно проложно житие на светеца (*translatio*), което използва като изходен материал Житието с кратка похвала на Иван Рилски¹⁹. Текстът започва със стих, който въз-

¹⁸ К а л и г а н о в, И. Особенности на развитието на българската литература през XV — първата половина на XVIII в. — Старобългаристика, 1982, № 1, с. 39.

¹⁹ Текстът на житието е издаден у: Христова, Б. Неизвестно стихно проложно житие на Иван Рилски. — Изв. Нар. библ. „Кирил и Методий“ 16(22), 1981, 311—319.

хвалява завръщането на мощите в Рилската обител: „Трѣньѣ нѣзбѣствѣль, въ Рылсквы горы прииде, в ѣнѣ же н постнын по(д)внгы прошь(д).“ Съставителят на житието, без да се спира на биографичните данни от живота на светеца, започва разказа си с погребението му в Рида, а следващият момент засяга първото пренасяне на мощите в Средец и после известното странствуване на мощите на Иван Рилски в унгарските земи (отбелязано е и чудото с Остригомския епископ, неповярвал в чудодейната сила на раклата). Споменава се за повторното пребиваване на мощите в Средец, а след това съвсем накратко се разказва за пренасянето им в Търново. Основно място в повествованието заема разказът за възобновяването на запустелия Рилски манастир от тримата братя от Крупник — Йоасаф, Давид и Теофан. Интересно е да се отбележи, че във всички произведения, посветени на това събитие, основно място се отделя на новото съграждане и издигане на Рилския манастир като духовен и книжовен център. Очевидно за съвременниците на тези събития е било от съществено значение възстановяването на предишната слава и мощ на манастира — отглас от свободната българска държава, символ на християнството, на българщината, на книжнината и културата.

На новия манастирски празник е посветено още едно, по-краткостийно проложено четиво (отново *translatio*), което започва с друг стих: „Мрътъвь зрѣнш се [Иванѣ, нъ ѡ бзѣ жнѣ въсьмъ цѣлѣбы даещи.“²⁰ Към творбите, съставени от рилските книжовници от втората половина на XV в., трябва да се отнесе и т. нар. Белградска (Софийска) редакция на Повестта на Владислав Граматик²¹. Поправките в тази втора редакция на оригиналната творба на големия южнославянски книжовник са основно в две посоки. На първо място тук са включени редица конкретни подробности около пренасянето на мощите на светеца, споменават се имената на някои ктитори на Рилския манастир, както и на останалите, неспоменати от Владислав Граматик, участници на делегацията, изпратена в Търново за мощите на Иван Рилски и за преговорите около тяхното получаване. Това показва, че преpravката е дело на рилски монах, запознат отблизо с подробностите около това централно за манастира събитие, но говори и за още нещо — за оценката, която съвременниците му отдават, и за горешото им желание да останат вписани в него, а оттам — и за едно ново самосъзнание и народностно самочувствие. Другият вид вставки имат по-различен характер — те разкриват и подчертават чудодейния характер на мощите на рилския отшелник и разказват за някои чудеса, които били извършени по време на пренасянето им и полагаането им в манастира. Целта за добавянето на тези моменти е очевидна — по този начин книжовникът се стреми да събуди още по-голям пиетет към мощите на Иван Рилски и да привлече повече поклонници към възобновения манастир.

²⁰ Обнародвано у: Р а й к о в, Б. Неизвестно проложно житие на Иван Рилски. — Език и литература, 1970, № 3, 57—61.

²¹ Вж. Т р и ф о н о в, Ю. Софийската редакция на Владислав-Граматиковия разказ за връщането на мощите на св. Ивана Рилски от Търново в манастира. — Сп. БАН, клон ист.-фил., 60, 30, 1940, 67—94; Д а н ч е в, Г. Рилската повест на Владислав Граматик и споровете около двете ѝ редакции. — Трудове на ВПИ „Кирил и Методий“, 3, 1966, 49—88.

Въпреки че имат до голяма степен компилативен характер, новите агиографски произведения, свързани с култа към Иван Рилски, са ценно доказателство за непрекъснатите литературни традиции в българската книжнина. От една страна, те се характеризират с някои напълно традиционни похвати и използването на познатите стилистични клишета, познатото фабулно действие и конвенционалност на сюжета, но, от друга страна, в тях вече се забелязват и някои, макар и слабо изразени, нови тенденции, характерни за по-нататъшното развитие на българската литературна проза. Преди всичко в тези творби ясно се усеща връзката с актуалните събития, липсват дистанцията и преосмислянето на фактите и това прави изображението по-реалистично (в съвременния смисъл на понятието), забелязва се промяна в съотношението фабулност—сюжетност²². Безспорно в известно отношение новите жития за Иван Рилски са по-наивни и елементарни в сравнение с произведенията на Търновската книжовна школа. Тяхната ценност обаче е в това, че те вече тясно свързват националната историческа съдба с художественото творчество²³. Тези творения отразяват не толкова някои основни философски, геологични и естетически тенденции и настроения на епохата, колкото актуалните събития и вълнения на времето. В тази връзка може да се направи още едно интересно наблюдение. Не един път са правени наблюдения за липсата на български исторически съчинения от епохата на османското владичество (за разлика например от сръбската книжнина, която е богата на такива). Но трябва да се отбележи, че у книжовниците на XV столетие се усеща засилен интерес към историческата тема. В техните оригинални творби, и най-вече в обширните приписки, които оставят към ръкописите си, лачат определен интерес към съвременните им събития, внимание към силните, водещите личности на епохата. Едно, макар и най-бегло, сравнение между авторските бележки от последната четвърт на XIV и XV в. показва съществени различия. Авторските бележки от XIV в. отразяват дълги и сложни философски интерпретации на различни библейски мотиви, на темата за дълга и величието на светото писание и ниския духовен ръст на човека, призван да ги осъществи, докато бележките от XV в. отразяват конкретните исторически събития на съответната година, в която е изписан паметникът²⁴. Така например в бележката на Владислав Граматик към неговия Рилски панегирик от 1479 г. съвсем точно (до час) е отбелязано завземането на Шкодра от турците, а в бележката си към сборника „Анрианти“ от 1473 г. същият книжовник отбелязва битките на султан Мохамед I Завоевателя с владетеля на Персия и Месопотамия Узун Хасан, като съобщава и за смъртта на романийския папа Хас Мурат — данни, известни засега само от тази приписка. Монах Мардарий пък в своята бележка от 1480 г. съобщава подробности по смъртта на Мохамед Завоевателя и приемането на престола от неговия син Баязид. В много от бележките на рилските книжовници намираме съобщения за игуменството на йеромонах Теофан — изтъкван като голям книголюбец и

²² Станчев, Кр. Поетика на старобългарската литература. С., 1982, с. 143.

²³ В този смисъл не може да се смята за правилно твърдението на И. Калиганов, че българската агиография се съживява едва през XVI в. (Цит. съч., с. 30).

²⁴ Данни за бележките на книжовниците вж. у: Христова, Б., Д. Караджова и Е. Узункова. Цит. съч.

човек, загрижен за манастирската библиотека, и в тази оценка на съвременниците му личат въобще критериите на времето и отношението към книжнината, към библиотеките. Особено богата на исторически данни е бележката на Димитър Кратовски към неговия номоканон от 1466 г., където подробно се разказва за разселването на охридските първенци и за битките на Скендер бег.

В някои от бележките и приписките от XV в., особено от първата половина на века, личат и отчаянието и отношението към иноверския покорител. Така например книжовникът Димитър в своя празничен минеи от 1435 г. (НБКМ № 122) заявява, че е писал книгата „в царството на нечестивия измаилтянин Мурат“, а малко покъсно възкликва: „Бог да прости мир християнски!“ Анонимният книжовник, изписал сборник с евангелски и апостолски четива от втората четвърт на XV в., пък отбелязва: „... В последните дни ни обладаха иноплемениците и беше голяма тъга по всички народи...“ (Ленинград, ГПБ, О. I. 1176). Особено ценна в историческо отношение е приписката към т. нар. Ловчански сборник от XV в. (днес с неизвестно местонахождение), където са дадени сведения за последните дни и смъртта на Патриарх Евтимий Търновски в Бачково и за Константин Костенечки. Там между другото се казва: „... при христолюбивия и последен български цар Шишман, лишен от царство и живот от измаилтянския цар Баязит, сина на Мурат цар, убит на Козово от Милош в годината 1393.“

В редица бележки и приписки се споменават имена на български епископи, игумени, свещеници и книжовници — т. е. на всички ония, които са отдали труда си в името на това, да не западне българската култура и на които съвременниците са искали да отдадат дължамото, да съхранят имената им за поколенията.

В заключение, когато се обобщава дейността на българските книжовни дейци от XV в., трябва да се подчертае, че през тази епоха се създава нов културен модел, валиден по-нататък за всичките векове на османското владичество по българските земи. Докато през XIV в. възходът на държавата води и до възход на културата, а оттам — и до небивал разцвет на книжнината, покровителствувана от официалната политическа и църковна власт, то сега, през петнадесетото столетие, се наблюдава обратният процес. Съхраняването и продължаването на книжовните и културните достижения подкрепят и запазват народностното самосъзнание и самочувствие, превръщат се в оора на духовния и културния живот на българите. В този смисъл може да се каже, че България познава няколко епохи, в които грижата за книгата се превръща отначало в държавна, а после и във всенародна политика. Така средновековната българска интелигенция от XV столетие вижда своята роля не толкова в това, да подканя към борба и да настройва за подвизи на бойното поле, колкото да поддържа културното ниво, да отговори на чуждото насилие и потисничество с духовна мощ, с духовни ценности — един модел, който, струва ми се, е характерен и за други епохи от националната ни история. През XV в. дейността на книжовниците се съсредоточава в най-основните и най-нужните за епохата насоки — събиране и съхраняване на търновското книжовно наследство, обогатяване на книжовния репертоар, създаване на един огромен фонд от най-нужните за всяко кътче на страната богослужебни книги, оставяне на следа за

най-важните исторически събития на столетието, осъществяване на връзка със съседните балкански и славянски народи, оригинално литературно творчество, поддържане на народностното самочувствие.

Елена Узунова

Приписките в славянските ръкописи като домашен извор за процеса на ислямизация по българските земи през XVII век

Българската историография разполага със сравнително малко домашни извори за историята по нашите земи през епохата на турското робство. Основен дял за установяване на различни факти и събития, свързани с живота в тогавашната Османска империя, имат архивите от османотурски документи и свидетелствата на чуждестранните пътешественици, преминали през балканските земи. Извънредно ценен, но сравнително малко използван досега домашен извор представляват приписките, запазени в славянските ръкописни и печатни книги.

Още в първите десетилетия на XX век българските учени проявяват системен интерес към събирането и обнародването на приписки и бележки по ръкописните и старопечатните книги, надписи по църкви, надгробни плочи, църковна утвар и др. В резултат на тези издирвания са публикувани отделни сводове от текстове, съдържащи богат исторически и литературен материал. Сред тях са трудове на Ю. Трифонов, Й. Иванов, Ив. Гошев, Ив. Русева¹ и др. По-късно, през 60-те—80-те години, проучването на приписките като домашни извори продължава в обнародваните студии на М. Стоянов, Д. Петканова, Ив. Буюклиев, Д. Леков, А. Алексиева, К. Мирчева² и др.

¹ Стояновић, Љ. Стари српски записи и натписи. Кв. 1—6 Београд—Ср. Карловиц, 1902—1926; Трифонов, Ю. Приписки и бележки с летописен характер. — Период. сп., 63, С., 1903, 773—780; Русева, Ив. Приписки и бележки по нашите писмени паметници. — Изв. на сем. по слав. фил., 4, 1921, 1—48; Гошев, Ив. Стари записки и надписи. — ГСУ, Богосл. фак. 4—14, С., 1926—1937; Иванов, Й. Български старини из Македония. Фототип. изд. С., 1970. 703с.

² Петканова, Д. и Ив. Буюклиев. Образът на старобългарския книжовник според приписките по българските ръкописи. — Бълг. ез. и лит., 1962, 6, 15—22; Петканова, Д. Старобългарският книжовник. — Славистични студии. Сб. по случай V междунар. слав. конгрес в София С., 1963, 493—513; Неофит Рилски. Приписки в библиотеката му. — Литературен архив. Т. 6, С., 1976. 286 с.; Стоянов, М. Приписки в българските ръкописни книги. — В: Букви и книги. С., 1978, 62—101; Христова, Б., Д. Караджова